

ประสบการณ์การปฏิบัติด้านจิตวิญญาณของพระภิกษุอาพาธ

Sick Buddhist Monk's experience in spiritual practice

เรวัฒน์ เอกวุฒิวงศา พย.ม.* บำเพ็ญจิต แสงชาติ พย.ค.**

Rawat Ekwuttiwongsa MSN.* Bumpenchit Sangchart DNS.**

บทความวิจัย

วารสารพยาบาลศาสตร์และสุขภาพ

Journal of Nursing Science & Health

ปีที่ 36 ฉบับที่ 3 (กรกฎาคม-กันยายน) 2556

Volume 36 No.3 (July-September) 2013

บทคัดย่อ

การศึกษาเชิงคุณภาพแบบปรากฏการณ์วิทยาเชิงตีความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่ออธิบายการปฏิบัติด้านจิตวิญญาณของพระภิกษุอาพาธ ผู้ให้ข้อมูลเป็นพระภิกษุอาพาธ ที่เข้ารับการรักษานในหออภิบาลสงฆ์หลวงปู่มั่น ภูริทัตโต คณะแพทยศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น จำนวน 12 รูป เลือกแบบเจาะจงตามคุณสมบัติที่กำหนด เก็บรวบรวมข้อมูลโดยการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก การสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วมและการจดบันทึก วิเคราะห์ข้อมูลตามขั้นตอนของไดคัลแมน ผลการศึกษาสะท้อนประสบการณ์การปฏิบัติด้านจิตวิญญาณของพระภิกษุอาพาธ จำนวน 2 แก่นสาระ คือ 1. การปฏิบัติตามหลักคำสอนของศาสนา ประกอบด้วย 1) กฎไตรลักษณ์ 2) กฎแห่งกรรม และ 3) สติระลึกอยู่กับปัจจุบัน และ 2. การปฏิบัติตามมรรควิธีแห่งพุทธ เช่น การสวดมนต์ ไหว้พระ การทำสมาธิ ผลที่เกิดจากการปฏิบัติด้านจิตวิญญาณ สะท้อนให้เห็น 4 แก่นสาระ คือ 1) เกิดปัญญา 2) เกิดพลัง 3) เกิดความสงบ และ 4) เกิดความสุข ผลจากการศึกษาครั้งนี้ ได้องค์ความรู้ใหม่เกี่ยวกับประสบการณ์การปฏิบัติด้านจิตวิญญาณของพระภิกษุอาพาธ อันเป็นความรู้พื้นฐานสำหรับบุคลากรที่มสุขภาพในการดูแลและส่งเสริมการปฏิบัติด้านจิตวิญญาณของพระภิกษุอาพาธ ซึ่งจะทำให้การดูแลแบบองค์รวมมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น

คำสำคัญ: การปฏิบัติด้านจิตวิญญาณ พระภิกษุอาพาธ กฎแห่งกรรม ปรากฏการณ์วิทยาตีความ

Abstract

This qualitative study, philosophically underpinned by hermeneutic phenomenology aimed to explain the experiences of sick Buddhist monks in spiritual practice. Twelve sick Buddhist monks in The Luang Pu Man Phuri-tatto ward, Faculty of Medicine Khon Kaen University were purposively selected for the study. In-depth interviewing, non-participant observation and note taking were applied for data collection. Data were analyzed by referring to the method of Diekelmann. The results reflected in spiritual practice by sick Buddhist monks' experiences was composed of two themes. 1. Practice of Buddhist principles. could be divided into three subthemes: 1) The three characteristics 2) Belief in the law of karma and 3) Having mindfulness (Sati) and living with here and now and 2. Practice of Buddhist -ways. such as paying respect to the Lord Buddha (Wai Phra) and chanting (Saod muntra), meditation. The consequence of spiritual practice by sick Buddhist monk's experience was composed of four subthemes: 1) Having wisdom mind 2) Having powerful 3) Having peaceful and 4) Having happiness. The results of this study reveals a new body of knowledge concerning of the spiritual practice according to experience of sick Buddhist monks and provide basic foundation for health professionals for providing and promoting spiritual practice on sick Buddhist monks for effective holistic care.

keywords: spiritual practice, sick buddhist monk, karmic law, hermeneutic phenomenology

*พยาบาลวิชาชีพชำนาญการ หออภิบาลสงฆ์หลวงปู่มั่น ภูริทัตโต โรงพยาบาลศรีนครินทร์ คณะแพทยศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

**รองศาสตราจารย์ คณะพยาบาลศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ปรัชญาวิชาชีพรักษาพยาบาลเชื่อว่าบุคคลมีลักษณะของความเป็นองค์รวม ประกอบด้วยมิติด้านร่างกาย จิตใจ สังคม และจิตวิญญาณ ทุกมิติมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกัน มีความผสมผสานกลมกลืนในแต่ละมิติ เพื่อดำรงไว้ซึ่งภาวะสุขภาพ หากมีสิ่งใดที่ทำให้มิติใดมิติหนึ่งเสียสมดุลไปย่อมส่งผลกระทบต่อมิติอื่น ๆ ได้ ดังนั้นในการให้การดูแลบุคคลจึงไม่สามารถแยกบุคคลออกเป็นส่วน ๆ ได้ สุขภาวะในความหมายขององค์รวม จึงหมายถึงบุคคลที่มีการผสมผสานบูรณาการ มิติด้านร่างกาย จิตใจ สังคม และจิตวิญญาณอย่างสมดุล นำไปสู่ดุลยภาพแห่งชีวิต^{1,2,3,4} แต่อย่างไรก็ตาม ความหมายของจิตวิญญาณ ยังมีความแตกต่างกันออกไปตามบริบทของผู้คน สังคม และวัฒนธรรมนั้น ๆ สำหรับพระภิกษุอาพาธ พบว่า มีการอธิบายความหมายของจิตวิญญาณใน 5 ลักษณะ คือ 1) สิ่งที่เป็นที่พึ่งและเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจ 2) จิตที่เป็นปัญญา 3) จุดมุ่งหมายสูงสุดของชีวิต 4) จิตและดวงวิญญาณ และ 5) จิตและวิญญาณในชั้น 5 การให้ความหมายดังกล่าวนำไปสู่ประสบการณ์ ความต้องการด้านจิตวิญญาณขณะอาพาธใน 2 ลักษณะ คือ 1) ความต้องการปฏิบัติตามมรรควิธีแห่งพุทธและ 2) ความต้องการที่พึ่งทางใจที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธรูป ศาสนา เช่น การพึ่งพระรัตนตรัย พึ่งบุญพึ่งศีล พึ่งคุณงามความดี เป็นต้น⁵

จิตวิญญาณเป็นองค์ประกอบพื้นฐานที่สำคัญของมนุษย์ และเป็นมิติที่สะท้อนความเป็นองค์รวมแห่งชีวิตมากที่สุด หากขาดมิติด้านจิตวิญญาณ ความเป็นมนุษย์ก็สูญสลายไปด้วยเช่นเดียวกัน^{6,7} บุคคลทุกคนจึงมีความต้องการด้านจิตวิญญาณ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อเกิดความเจ็บป่วยหรือเกิดเหตุการณ์ที่วิกฤตและคุกคามต่อชีวิต⁸ การปฏิบัติด้านจิตวิญญาณ ซึ่งหมายถึงการปฏิบัติกิจกรรมต่าง ๆ เป็นต้นว่า การปฏิบัติตามความเชื่อ ความศรัทธาในศาสนา การบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งอาจหมายถึงบุคคล วัตถุ รูปปั้น สัตว์พิเศษตามความเชื่อของแต่ละสังคม วัฒนธรรม ตลอดจนการประกอบพิธีกรรมทางศาสนาหรือลัทธิความเชื่อของแต่ละบุคคล^{9,10} จึงเป็นวิธี

ที่บุคคลกระทำหรือแสดงออกเพื่อสนองต่อความต้องการดังกล่าว ทั้งนี้เพื่อดำรงไว้ซึ่งความผาสุกทางจิตวิญญาณ อันเป็นการดำรงและรักษาคุณภาพแห่งชีวิต

ในบริบทของสังคมไทย อาจกล่าวได้ว่า พระภิกษุเป็นผู้นำทางจิตวิญญาณ และมีบทบาทสำคัญในการตอบสนอง เยียวยาด้านจิตวิญญาณที่เกี่ยวข้องกับศาสนา ตลอดจนการส่งเสริมการปฏิบัติด้านจิตวิญญาณ เพื่อพัฒนามิติจิตวิญญาณให้แก่ผู้คนในสังคมไทย ในขณะเดียวกันผู้วิจัยมีคำถามเกิดขึ้นตามมาว่า “เมื่อพระภิกษุเกิดการอาพาธ พระภิกษุมีประสบการณ์ในการปฏิบัติด้านจิตวิญญาณอย่างไร” จากการทบทวนวรรณกรรมและงานวิจัยที่ผ่านมา พบมีการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับมิติจิตวิญญาณเฉพาะในกลุ่มฆราวาสเท่านั้น^{8,9,11,12,13} องค์ความรู้เกี่ยวกับมิติจิตวิญญาณจึงยังไม่ครอบคลุมถึงพระภิกษุในฐานะบุคคลที่มีบริบทและวิถีชีวิตแตกต่างไปจากฆราวาส “องค์ความรู้เกี่ยวกับประสบการณ์การปฏิบัติด้านจิตวิญญาณของพระภิกษุอาพาธจะมีความเหมือนหรือแตกต่างจากฆราวาสหรือไม่ อย่างไร” ดังนั้น การทำความเข้าใจประสบการณ์การปฏิบัติด้านจิตวิญญาณของพระภิกษุอาพาธจึงมีความสำคัญ องค์ความรู้ที่ได้เป็นการเปิดมุมมองใหม่ของผู้ป่วยที่เป็นสมณะเพศ ซึ่งสามารถนำไปเป็นความรู้พื้นฐานสำหรับบุคลากรทีมสุขภาพ ในการดูแลและส่งเสริมการปฏิบัติด้านจิตวิญญาณของพระภิกษุอาพาธ อันจะส่งผลให้การดูแลแบบองค์รวมมีความครอบคลุมและมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น

วัตถุประสงค์การวิจัย

เพื่ออธิบายประสบการณ์การปฏิบัติด้านจิตวิญญาณของพระภิกษุอาพาธ

คำถามการวิจัย

ประสบการณ์การปฏิบัติด้านจิตวิญญาณของพระภิกษุอาพาธเป็นอย่างไร
ผลที่เกิดจากการปฏิบัติด้านจิตวิญญาณของพระภิกษุอาพาธเป็นอย่างไร

ขอบเขตการวิจัย

การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ เป็นการศึกษาในพระภิกษุอาพาธที่อุปสมบทตั้งแต่ 5 พรรษาขึ้นไป ทั้งมหานิกายและธรรมยุติกนิกาย ที่เข้ารับการรักษานในหออภิบาลสงฆ์หลวงปู่มั่น ภูริทัตโต โรงพยาบาลศรีนครินทร์ คณะแพทยศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น ผู้วิจัยดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูลระหว่าง มีนาคม พ.ศ.2555 ถึงเดือนเมษายน พ.ศ.2555

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (qualitative research) โดยใช้ระเบียบวิธีการวิจัยเชิงปรากฏการณ์วิทยาตีความ (hermeneutic phenomenology) ผู้ให้ข้อมูล คือ พระภิกษุอาพาธที่เข้ารับการรักษานในหออภิบาลสงฆ์ หลวงปู่มั่น ภูริทัตโต คณะแพทยศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น ทำการเลือกผู้ให้ข้อมูลแบบเจาะจงจำนวน 12 รูป

เครื่องมือในการวิจัย

เครื่องมือในการวิจัย ประกอบด้วย 1) ผู้วิจัยซึ่งเป็นเครื่องมือหลักในการวิจัย 2) แบบบันทึกข้อมูลส่วนบุคคล ได้แก่ อายุ พรรษาที่อุปสมบท นิกายที่สังกัด ระดับการศึกษาทั้งทางโลกและทางธรรม ประสบการณ์ในการอบรมปฏิบัติธรรมและการวินิจฉัยโรค 3) แบบสัมภาษณ์เชิงลึก และ 4) อุปกรณ์ในการเก็บรวบรวมข้อมูล ได้แก่ เครื่องบันทึกเสียง สมุด และปากกา

การเก็บรวบรวมข้อมูล

ผู้วิจัยเตรียมความพร้อมตนเองก่อนเก็บข้อมูล โดยเตรียมความรู้เกี่ยวกับการวิจัยเชิงคุณภาพ ปรัชญาแนวคิด และหลักการวิจัยเชิงปรากฏการณ์วิทยา ทั้งนี้ เพื่อให้เกิดความเข้าใจอย่างลุ่มลึกในระเบียบวิธีการวิจัย ก่อนการเก็บรวบรวมข้อมูลผู้วิจัยทำหนังสือขออนุญาตเก็บรวบรวมข้อมูลถึงผู้ที่เกี่ยวข้อง หลังจากนั้นดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูล โดยการสัมภาษณ์เจาะลึก การสังเกต การจดบันทึกและการบันทึกเทปเสียงสำหรับ

การสัมภาษณ์เจาะลึก ผู้วิจัยสร้างแนวคำถามจากการทบทวนวรรณกรรมและตรวจสอบ ความเหมาะสมของแนวคำถามจากผู้ทรงคุณวุฒิ จำนวน 3 ท่าน แนวคำถามประกอบด้วยประสบการณ์การปฏิบัติด้านจิตวิญญาณ จำนวน 5 ข้อ ภายหลังจากสัมภาษณ์ผู้วิจัยทำการถอดเทปข้อความเชิงบรรยายในลักษณะคำต่อคำ วลีต่อวลี ประโยคต่อประโยค พร้อมทั้งตรวจสอบข้อความที่ยังไม่ชัดเจนครบถ้วนและตั้งคำถามเพิ่มเติมเพื่อใช้ในการสัมภาษณ์ครั้งต่อไป การดำเนินการเก็บข้อมูล สิ้นสุดลงเมื่อข้อมูลมีความอิ่มตัว (saturation of data)

การวิเคราะห์ข้อมูล

ผู้วิจัยใช้วิธีการวิเคราะห์ข้อมูลตามขั้นตอนของ Diekemann¹⁴ โดยมีขั้นตอนดังนี้คือ 1) อ่านและทำความเข้าใจข้อความหรือถ้อยคำต่าง ๆ ที่ปรากฏในบทสนทนาจากการสัมภาษณ์ 2) จับประเด็นสำคัญตั้งเป็นดัชนี จัดระบบให้รหัสข้อมูลและจำแนกเป็นหมวดหมู่ 3) ตรวจสอบข้อมูลและบ่งชี้แก่นสาระ 4) บ่งชี้องค์ประกอบของแก่นสาระ 5) ตรวจสอบและอภิปรายองค์ประกอบของแก่นสาระ 6) สร้างข้อสรุปจากดัชนี หมวดหมู่และความหมายทั้งหมด และ 7) นำเสนอข้อสรุป

การตรวจสอบความน่าเชื่อถือของข้อมูล

ผู้วิจัยตรวจสอบความน่าเชื่อถือของข้อมูล โดยใช้หลักเกณฑ์ของ Lincoln และ Guba¹⁵ ซึ่งกล่าวถึงวิธีการในการพิจารณาตรวจสอบความน่าเชื่อถือของข้อมูล การวิจัยเชิงคุณภาพไว้ 4 ประการ คือ 1) ความน่าเชื่อถือ ผู้วิจัยตรวจสอบความน่าเชื่อถือของข้อมูลโดยการตรวจสอบสามเส้า (triangulation) ทั้งด้านวิธีเก็บรวบรวมข้อมูล ด้านทฤษฎี นอกจากนี้แล้วผู้วิจัยยังตรวจสอบความน่าเชื่อถือของข้อมูลโดยผู้ให้ข้อมูล (member checks) เพื่อให้แน่ใจว่าข้อสรุปที่ได้เป็นข้อมูล จากประสบการณ์ของผู้ให้ข้อมูลจริง 2) ความสามารถในการถ่ายโอน ในการวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยเลือกผู้ให้ข้อมูลที่มีความหลากหลายเพื่อให้ได้ข้อมูลที่ครอบคลุม 3) ความสามารถในการพึ่งพา ผู้วิจัยได้ใช้หลากหลายวิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลและ

เชื่อมโยงข้อมูลดังกล่าวเข้าด้วยกันเพื่อให้เข้าใจในปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นอย่างแท้จริง และ 4) ความสามารถในการยืนยัน โดยผู้วิจัยพัฒนาเครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยจากการทบทวนวรรณกรรม และผ่านการตรวจสอบคุณภาพของเครื่องมือจากผู้ทรงคุณวุฒิและหลังสิ้นสุดการเก็บข้อมูล ผู้วิจัยทำการถอดเทปและนำข้อมูลที่ได้มาบันทึกให้เป็นระเบียบ เป็นหมวดหมู่ทุกครั้งหลังการสัมภาษณ์

จริยธรรมในการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ได้รับการรับรองจากคณะกรรมการจริยธรรมการวิจัยในมนุษย์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น ซึ่งได้รับรองตามหนังสือรับรองลำดับที่ 4.3.02:1/2555 เลขที่ HE541403 ลงวันที่ 20 มกราคม 2555 และระหว่างการดำเนินการวิจัยผู้วิจัยยึดหลักจริยธรรมในการวิจัยด้านหลักความเคารพในบุคคล หลักผลประโยชน์และหลักความยุติธรรมอย่างเคร่งครัด

ผลการศึกษา

ข้อมูลส่วนบุคคล

ผู้ให้ข้อมูลทั้งหมด 12 รูป อายุต่ำสุด 26 ปี สูงสุด 73 ปี อายุเฉลี่ย 53.75 ปี และส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน 14.94 ($\bar{X} = 53.75$, $SD = 14.94$) พรรษาที่อุปสมบทต่ำสุด 5 พรรษา และสูงสุด 52 พรรษา พรรษาเฉลี่ย 18 พรรษา และส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน 16.05 ($\bar{X} = 18$, $SD = 16.05$) สังกัดมหานิกายจำนวน 7 รูป (ร้อยละ 58.33) และธรรมยุติกนิกายจำนวน 5 รูป (ร้อยละ 41.17) ส่วนใหญ่สำเร็จการศึกษาระดับมัธยมศึกษา จำนวน 6 รูป (ร้อยละ 50) และนักธรรมเอก จำนวน 6 รูป (ร้อยละ 50) ไม่เคยมีประสบการณ์ในการอบรมปฏิบัติธรรมทั้งหมด 5 รูป (ร้อยละ 41.17) และเคยมีประสบการณ์ในการอบรมปฏิบัติธรรมทั้งหมด 7 รูป (ร้อยละ 58.33) ในจำนวนนี้เคยมีประสบการณ์ในการเข้ารับการรักษาในโรงพยาบาลเป็นครั้งแรกมากที่สุดจำนวน 6 รูป (ร้อยละ 50) ส่วนใหญ่อาพาธด้วยโรคมะเร็ง โรคระบบหัวใจและหลอดเลือดมากที่สุด

ประสบการณ์การปฏิบัติด้านจิตวิญญาณของ

พระภิกษุอาพาธ จากการศึกษาพบว่าประสบการณ์การปฏิบัติด้านจิตวิญญาณของพระภิกษุอาพาธ ประกอบด้วย 2 แก่นสาระ ดังต่อไปนี้

1. การปฏิบัติตามหลักคำสอนของศาสนา

พระภิกษุอาพาธอธิบายประสบการณ์การปฏิบัติด้านจิตวิญญาณ ในลักษณะของการปฏิบัติตามหลักคำสอนของศาสนา การปฏิบัติดังกล่าว แม้จะเป็นการปฏิบัติโดยทั่วไปในยามปกติ แต่เมื่อถึงคราวเจ็บอาพาธการน้อมนำหลักคำสอนของพระพุทธเจ้ามาปฏิบัติ ยังผลให้พระภิกษุเกิดการยอมรับการอาพาธและก้าวข้ามการอาพาธนั้น ๆ ไปได้โดยง่ายปราศจากความท้อแท้และทุกข์ทรมาน หลักคำสอนทางศาสนาที่นำมาปฏิบัติ ประกอบด้วย

1.1 กฎไตรลักษณ์ พระภิกษุทั้ง 12 รูป

อธิบายประสบการณ์การปฏิบัติด้านจิตวิญญาณด้วยการพิจารณาการอาพาธว่าเป็นลักษณะธรรมดาสามัญ ของชีวิตที่มี เกิด แก่ เจ็บ ตาย กล่าวคือเกิดขึ้น ตั้งอยู่ แล้วดับไป ซึ่งหมายถึงกฎไตรลักษณ์นั่นเอง ส่งผลให้เกิดการยอมรับการอาพาธ ไม่รู้สึกท้อแท้ หรือทุกข์ทรมานจากการอาพาธ ดังคำกล่าว ดังนี้

“ได้เยอะ ได้เห็น ที่ได้เยอะคือหนึ่ง

ละ ได้เห็นธรรมชาติว่าไอ้เกิด แก่ เจ็บ ตาย มันเป็นเรื่องธรรมดาจริง ๆ เราเลยไม่ต้องไปกลัวมัน อย่าไปกลัวมัน เจ็บป่วยอย่าไปกลัวมัน ” (Id02011605-08)

“ก็คิดว่าเราอายุมาก 73 ปีแล้ว มา

นึกถึงความเป็นจริงนะ เกิด แก่ เจ็บ ทุกคนหนีไม่ได้แล้ว พระพุทธเจ้าให้เราพิจารณาอยู่แล้วว่า คนเรามีการเกิดขึ้น มีการแก่ มีการเจ็บ เป็นธรรมดา ไม่มีผู้ใดพ้นไปได้ มาคิดข้อนี้แหละ จึงทำให้แยกได้ว่าการเจ็บป่วยเป็นส่วนหนึ่งของชีวิต ของร่างกาย แต่จิตใจเรายังดีอยู่ (หัวเราะ) จิตใจยังดีอยู่ เพราะว่าแยกส่วนออก ” (Id07020226-32)

1.2 กฎแห่งกรรม เป็นประสบการณ์การ

ปฏิบัติด้านจิตวิญญาณ ด้วยการนำความเชื่อในกฎแห่งกรรมมาอธิบายความเจ็บอาพาธเพื่อให้เกิดการยอมรับการอาพาธครอบคลุมถึงการกระทำ การประพฤติปฏิบัติ ซึ่งกรรมในที่นี้ไม่ได้เป็นเพียงการกระทำในปัจจุบันเท่านั้น หากแต่หมายรวมไปถึงกรรมในอดีตชาติ ซึ่งเป็น

สาเหตุให้เกิดการอาพาธในปัจจุบัน ความเชื่อเรื่องกฎแห่งกรรม ทำให้สามารถยอมรับการอาพาธที่เกิดขึ้นได้ไม่รู้สึกท้อแท้ ดังคำกล่าว ดังนี้

“ไม่ ไม่เคยท้อแท้เลย คิดแต่ว่าเราเป็นเวรเป็นกรรม เกิดมาเราต้องมีเวรมีกรรม แล้วเราต้องรับตัวนี้ให้ได้” (Id03010112-13)

“บางคนก็อายุยืนยาว กรรมดีเขาเยอะ ไม่ได้สร้างบาป สร้างกรรมแต่ภพก่อน ของเรานี้ก็แล้วแต่มันจะเป็นไป” (Id05010310-12)

“เราป่วยแบบนี้มันต้องมีเหตุ เหตุอาจจะทำให้ เจ้ากรรมนายเวรเขาเลยมาเล่นเรา เราป่วยเราต้องยอมรับกรรม” (Id08021418-20)

1.3 สติระลึกอยู่กับปัจจุบัน การปฏิบัติด้านจิตวิญญาณของพระภิกษุอาพาธโดยใช้การกำหนดสติและระลึกอยู่กับปัจจุบันตลอดเวลา ไม่หวนระลึกถึงเรื่องราวในอดีตหรือคาดการณ์ ถึงสิ่งที่ยังไม่เกิดขึ้นในอนาคต เพราะไม่ก่อให้เกิดประโยชน์ใดๆ แต่การกำหนดสติอยู่กับปัจจุบันจะช่วยให้เกิดการตระหนักรู้และเตรียมตัว เตรียมใจที่จะยอมรับผลที่เกิดจากการอาพาธ ไม่ว่าจะสิ่งนั้นจะเป็นความทุกข์หรือความเวทนา ดังคำกล่าว ดังนี้

“เราต้องยอมรับนะว่ามีเกิดก็ต้องมีตาย ต้องเจ็บมันแปรผันอยู่อย่างนี้ ต้องยอมรับนะลูกคือเรารู้ว่าจะต้องเป็นอย่างนี้อยู่แล้ว เราก็มะใจเสียกับเรื่องอย่างนี้ก็ปล่อยไปตามธรรมชาติ ขออย่างเดียวให้มีสติ มีสติอยู่ตลอดเวลา ว่าเออ.....วันนี้เราเป็นอย่างนี้ หรืออาจจะมีความทุกข์ มีเวทนามากกว่านี้ เราต้องรับหรือเตรียมใจให้มีสติตลอด” (Id06020201-7)

“วิธีคิดของพระก็คืออยู่กับปัจจุบัน และก็ไม่ต้องกังวลกับเรื่องที่ผ่านมาไปและอะไรที่ยังมาไม่ถึง เพราะฉะนั้นอาตมาก็ไม่รู้พรุ่งนี้เป็นยังไง อาจจะตายก็ได้ หรืออาจจะไม่ตาย ถูกย้ายโรงพยาบาลไป เราไม่รู้หรือกังวลไม่ได้ ไม่มีประโยชน์ด้วยซ้ำไป” (Id05010316-18)

2. การปฏิบัติตามมรรควิธีแห่งพุทธ พระภิกษุอาพาธสะท้อนประสบการณ์การปฏิบัติด้านจิตวิญญาณด้วยการปฏิบัติตามมรรควิธีแห่งพุทธ ซึ่ง

ประกอบด้วย การทำสมาธิ การทำกรรมฐาน และการสวดมนต์ไหว้พระ อย่างไรก็ตามด้วยข้อจำกัดของร่างกายและสถานที่ ส่งผลให้ผู้ให้ข้อมูลจำต้องปรับวิธีในการปฏิบัติตามมรรควิธีแห่งพุทธ ตัวอย่างเช่น การทำสมาธิในระยะเวลานั้นๆ การสวดมนต์ไหว้พระในใจ เพื่อมิให้เสียรบกวนพระภิกษุอาพาธรูปอื่น ๆ หรือสวดมนต์บทสั้น ๆ เหมาะสมกับความเจ็บป่วย ดังคำกล่าว ดังนี้

“นั่งภาวนา เดินจงกรม จิตใจจะได้ไม่ส่งไปที่อื่น ให้มันอยู่กับเราเยอะๆ ให้มันมีเวลาพักผ่อนเยอะๆ ไม่ต้องไปคิดนั่นคิดนี่ วันละนิดหน่อยก็ดี อย่างหลวงพ่อ.....(ระบุชื่อหลวงพ่อรูปหนึ่ง) ท่านบอกเอาไว้ว่า 1 นาที ต้องได้ ต้องภาวนา” (Id02010913-17)

“ก็นั่งสมาธิ ภาวนา สวดมนต์ ไหว้พระ ปกติตรงนี้ไม่ให้ขาด เย็นมากก็นั่งสมาธิ ภาวนาไปเรื่อย ๆ บางทีก็ช่วยได้เยอะ (หมายถึงการทำให้จิตสงบ)” (Id12020219-21)

“อืม.....ก็พิจารณาร่างกายตัวเอง มันมีอะไรในร่างกายของเรา เวลามันเป็นอยู่ มันคิดว่ามันมีอะไรในร่างกายเหมือนกัน อบรม พิจารณา มาดูตัวเองว่าร่างกายตัวเองมีอะไรบ้าง อากาศ 32 ของเรามันคืออะไร ทางพระก็คือ เกศา โลมา นข ทันต ตโจ ก็มาพิจารณาดู เกศา มันคือผม แบบนี้ยกตัวอย่าง” (Id01011006-11)

“บางทีตีสาม ตีสี่ สองวันที่ผ่านมา อาจารย์ก็เดินไปห้องพระ ไปสวดมนต์ แล้วก็เดินกลับสงบนิ่งนิดหนึ่ง” (Id02011507-08)

“ก็นั่งสมาธิบ้างนะลูก นั่งอยู่ที่เตียงคือถ้าเราเคลื่อนย้ายไปทางอื่นก็อาจจะทำให้คนที่เขาทำงานอยู่ลำบาก” (Id06020728-29)

“ก็ทำได้อยู่ ประมาณชกเที่ยงคืนนี้แหละ หลวงปู่จะต้องลุกมาไหว้พระ สวดมนต์ ไหว้พระก็จะไหว้แบบสั้น ๆ แล้วก็สวดระลึกถึงพระรัตนตรัย พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ แล้วสาธยายพุทธคุณ ธรรมคุณ สังฆคุณ แล้วก็คาชาชินบัญชร” (Id07020925-29)

“ทำ....ทำในจิตใจเลยเออ....มาก ๆ อย่างนี้ นอนหลาย ๆ เตียงอย่างนี้ เราทำไหว้พระ ทำวัตรเช้า วัตรเย็น เราต้องทำในจิต จิตของเรา เราพูดไม่ให้ใคร

ไต่ยนี่แหละ ” (Id03010524-26)

“สวดมนต์ เราเอาแค่สั้น ๆ เพราะหนึ่งมันเกี่ยวกับสถานที่ สองร่างกายมันก็ไม่ไหว ก็เอาพอแค่เป็นหลัก ๆ ก็พอแค่นั้น ” (Id12020325-27)

ผลที่เกิดจากการปฏิบัติด้านจิตวิญญาณ พระภิกษุอาพาธสะท้อนผลที่เกิดจากการปฏิบัติด้านจิตวิญญาณทั้งหมด 4 แก่นสาระ ดังนี้

1. เกิดปัญญา พระภิกษุอาพาธสะท้อนผลที่เกิดจากการปฏิบัติด้านจิตวิญญาณ ส่งผลให้เกิดปัญญา ได้แก่การปฏิบัติตามหลักคำสอนของศาสนา และการปฏิบัติตามมรรควิธีแห่งพุทธ เช่นการภาวนาสมาธิ การมีสติระลึกรู้ และการทำกรรมฐาน การพิจารณาแยกแยะ ผิดชอบชั่วดี ตลอดจนการระลึกรู้เท่าทันกิเลส อันเป็นเหตุแห่งทุกข์และความรู้สึกเป็นทุกข์ในชีวิตเบาบางลง ดังคำกล่าว ดังนี้

“การภาวนาสมาธิ ทำให้เกิดปัญญา มันมีปัญญา ปัญญาเกิดแล้วเราสามารถแยกแยะผิดชอบชั่วดี ได้รู้เท่าทันกิเลสเราก็ไม่เป็นทุกข์ ” (Id08021321-22)

2. เกิดพลัง ผลที่เกิดจากการปฏิบัติด้านจิตวิญญาณ นอกจากก่อให้เกิดปัญญาแล้วยังก่อให้เกิดพลังซึ่งประกอบด้วย 1) ความเข้มแข็งและมีกำลังใจ ความรู้สึกดังกล่าวช่วยให้สามารถเผชิญกับความอาพาธ ตลอดจนสามารถก้าวข้ามอาการต่าง ๆ จากการอาพาธนั้น ๆ ไปได้ และ 2) ไม่กลัวตายเป็นความเกี่ยวเนื่องจากการเกิดความเข้มแข็งและมีกำลังใจ ทำให้ไม่กลัวการอาพาธและ ความตาย ดังคำกล่าว ดังนี้

“มันมีกำลังใจ เหมือนมีพลังสู้ต่อไปอีก ไปสวดมนต์ โอ้....ดีใจ ดีใจนะ ขอให้ได้สวดมนต์นะ อะระหังสัมมา สัมพุทธโธ มันเหมือนมีพลังมาแล้ว ” (Id02011510-12)

“มีผลอยู่ มันช่วยได้นะ ช่วยได้ประมาณ สามสิบเปอร์เซ็นต์ จิตใจเราจะสู้ตลอด ไม่อ่อนไม่เพลียเกินไป ไม่ท้อหวั่นะ รู้ว่าเจ็บป่วย แต่ถ้าจิตใจ กำลังใจเราเข้มแข็ง ไม่ได้อ่อนไปตามโรคมันก็ช่วยได้ ” (Id04020318-21)

“มีมากมายเลย มันทำให้เรามีพลังขึ้น พอ

ดวงจิตดวงนี้ พอเรานั่งสมาธิภาวนา เราจะมีพลังขึ้น ” (Id03010719-20)

“มันเหมือนมีพลังมาแล้ว โรคภัยไข้เจ็บ มันไม่กลัวแล้ว เกิดความกล้าหาญนะ พระพุทธเจ้าสอน ให้กล้าหาญนะ พระพุทธเจ้าสอนว่าไม่ให้กลัว คำว่ากลัว หมายถึง ไม่ให้กลัวตายนะ มนุษย์ทุกคนมันต้องตาย ” (Id02010413-16)

3. เกิดความสงบ ผลจากการศึกษาชี้ให้เห็นว่าการปฏิบัติด้านจิตวิญญาณ ไม่ว่าจะเป็นการทำสมาธิหรือการสวดมนต์ ล้วนก่อให้เกิดความรู้สึกสงบ ซึ่งความสงบมี 2 ลักษณะ คือ 1) จิตสงบ หมายถึง จิตที่ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่กระวนกระวาย และ 2) กายสงบ เป็นผลที่เกิดจากจิตสงบ ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่กระวนกระวาย ส่งผลให้การแสดงออกทางด้านร่างกายที่มีแต่ความสงบ ไม่เกิดอาการตื่นตระหนกตามไปด้วย ดังคำกล่าว ดังนี้

“ช่วยยังงั้น เพราะทำให้เราใจเย็นขึ้น เราไม่ วู่วาม เราไม่เดือดร้อนวู่วาม เราไม่คิดฟุ้งซ่าน อาศัยพวกนี้แหละ ” (Id03010612-14)

“อธิปิโส 38 จบ เพื่อเพิ่มอายุเรา แล้วอีก อย่างหนึ่งมันเป็นอุบายไม่ให้ฟุ้งซ่าน ไม่ให้มีสิ่งรบกวนภายนอก เราไม่สนใจ เราอยู่กับลูกประคำอย่างนี้ รอบหนึ่งก็เม็ดหนึ่ง รอบหนึ่งก็เม็ดหนึ่งอย่างนี้ บางทีก็หลับก่อน ” (Id11021209-12)

“การทำสมาธิ คือการทำจิตให้สงบเท่านั้นเอง การทำจิตให้สงบลงได้ ความตื่นตระหนกทางจิตไม่มี กายก็สงบทุเลาเบาบางลง เป็นเหตุให้โรคทุเลาเบาบางลงได้ ” (Id05011021-23)

4. เกิดความสุข ผลจากการปฏิบัติด้านจิตวิญญาณ ส่งผลให้พระภิกษุอาพาธเกิดความสุข ความสุขที่เกิดในลักษณะนี้ ประกอบด้วย 2 ลักษณะ คือ 1) ความรู้สึกปลอดโปร่ง ไม่กังวลใจ ส่งผลให้จิตใจเกิดความรู้สึกเข้มชื่นเบิกบาน และ 2) ความรู้สึกปิติ อิ่มเอิบใจ ดังนั้น การปฏิบัติด้านจิตวิญญาณ จึงส่งผลให้พระภิกษุอาพาธเกิดความรู้สึกเป็นสุข ดังคำกล่าว ดังนี้

“สวดแล้วก็สบายใจว่าเราได้เคารพพระ

รัตนตรัยทุกวัน ก็บางทีพกลูกประจำตัวเอง พระอาจารย์บอกกว่าถ้าอายุ 37 ก็สวด 38” (Id11021213-15)

“มันทำให้จิตเราขึ้นบาน ไม่เป็นกังวล” (Id06020726)

“มันรู้สึกว่ามันมีความอึดเอนใจ ได้ทำแล้วเอนอึดใจ ว่าสิ่งที่เราทำดีแล้วนะ คือทำตามรอยทางของพระพุทธเจ้า” (Id06020720-21)

“ก็เกิดความรู้สึกยังงี้ ก็เกิดความรู้สึกว่า มันปิติ มีความสบายอกสบายใจ ถึงแม้มันจะมีเวทนามารุมเร้าเรา เราก็ไม่เวทนาจนเกินไป เพราะเรามีปีติมาเลี้ยงเราอยู่พอทนได้” (Id08021413-16)

อภิปรายผล

ข้อค้นพบจากการศึกษาสะท้อนให้เห็นว่า ประสพการณ์การปฏิบัติด้านจิตวิญญาณของพระภิกษุอาพาธ ประกอบด้วย 2 แก่นสาระ คือ 1) การปฏิบัติตามหลักคำสอนของศาสนา ซึ่งได้แก่ กฎไตรลักษณ์ กฎแห่งกรรมและสตรียะลึกรู้อยู่กับปัจจุบัน และ 2) การปฏิบัติตามมรรควิถีแห่งพุทธ ได้แก่ การสวดมนต์ไหว้พระ การทำสมาธิ การทำกรรมฐาน ทั้งนี้อธิบายได้ว่า พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่เน้นการปฏิบัติเพื่อการพัฒนาชีวิต การนำหลักคำสอนของพระพุทธศาสนามาปฏิบัติ ดังเช่น การนำกฎไตรลักษณ์มาใช้ในการพิจารณาความเจ็บป่วย โดยเฉพาะอนิจจัง ซึ่งหมายถึง สิ่งทั้งหลายไม่มีความคงที่ หรือดำรงอยู่ได้ตลอดเวลา¹⁶ เช่นเดียวกันกับชีวิตมนุษย์ที่มีเกิด แก่ เจ็บ และตาย เมื่อพิจารณาได้เช่นนี้ ยังผลให้พระภิกษุอาพาธยอมรับความเจ็บป่วยที่เกิดขึ้นในลักษณะของสังขารตามธรรมของช่วงชีวิตมนุษย์ สำหรับการมีสติและการอยู่กับปัจจุบัน อธิบายได้ว่าเนื่องจากสติจะทำหน้าที่ในการยึดหรือจับเอาอารมณ์เป็นวัตถุแห่งการพิจารณา¹⁷ ซึ่งวัตถุในที่นี้คือความเจ็บอาพาธนั่นเอง ส่งผลให้เกิดการตระหนักรู้และเตรียมตัวเตรียมใจที่จะยอมรับผลที่เกิดจากการอาพาธ ไม่ว่าจะเป็นความทุกข์หรือความเวทนา และประสพการณ์การปฏิบัติด้านจิตวิญญาณด้วย

การปฏิบัติตามมรรควิถีแห่งพุทธ อธิบายได้ว่า อาจเป็นผลสืบเนื่องมาจาก ข้อค้นพบของเรวิวัฒน์ เอกวุฒิมวงศา และบำเพ็ญจิต แสงชาติ⁵ ที่พบว่า การปฏิบัติตามมรรควิถีแห่งพุทธเป็นความต้องการด้านจิตวิญญาณอย่างหนึ่งของพระภิกษุอาพาธ จึงส่งผลให้การปฏิบัติด้านจิตวิญญาณมีความสอดคล้องกับความต้องการดังกล่าว

สำหรับผลที่เกิดจากการปฏิบัติด้านจิตวิญญาณพบว่าก่อให้เกิดปัญหาในการรู้เท่าทันกิเลส ทั้งนี้อธิบายได้ว่า การปฏิบัติด้านจิตวิญญาณ เช่น การภาวนาสมาธิ การสวดมนต์ เป็นการตั้งมั่นของจิต หรือการที่จิตแน่วแน่ต่อสิ่งใดสิ่งหนึ่งจนกระทั่งจิตสงบและนิ่ง¹⁷ ผลลำดับต่อมาคือเกิดปัญหาในการปรับแก้ปัญหานั้นก่อให้เกิดความทุกข์ด้านจิตวิญญาณ นอกจากนี้ยังพบว่าผลจากการปฏิบัติด้านจิตวิญญาณยังก่อให้เกิดพลัง ซึ่งอธิบายได้ว่าอาจเป็นความสืบเนื่องจากการให้ความหมายของจิตวิญญาณของพระภิกษุอาพาธ ในลักษณะของสิ่งที่เป็นที่พึ่งและเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจ⁵ พระภิกษุในฐานะบุคคลเมื่อเกิดการอาพาธ จำเป็นจะต้องแสวงหาสิ่งที่เป็นที่พึ่งและเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจเช่นกัน ทั้งนี้เพื่อให้เกิดพลังในการก้าวข้ามอุปสรรคและผลกระทบที่เกิดจากการเจ็บอาพาธนั้น ๆ การสวดมนต์เป็นการระลึกถึงพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ในฐานะสิ่งยึดเหนี่ยวจิตใจ ซึ่งก่อให้เกิดพลังในการเผชิญกับความเจ็บอาพาธ ความสุขและความสงบทั้งกายและใจเป็นอีกผลลัพธ์ที่เกิดจากการปฏิบัติด้านจิตวิญญาณ ซึ่งสอดคล้องกับผลการศึกษานี้^{9,12,18} ทั้งนี้อธิบายได้ว่าการภาวนาสมาธิและการสวดมนต์ เป็นการกำหนดจิตให้แน่วแน่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ผลที่เกิดในเบื้องต้นคือความสงบทั้งกายและใจ¹⁹ การสวดมนต์ในรูปแบบต่าง ๆ ทำให้เกิดการผ่อนคลายทั้งทางร่างกายและจิตใจ²⁰ ส่งผลให้เกิดความสุขและความสงบ นอกจากนี้แล้วการภาวนาสมาธิจนเกิดความสงบร่างกายจะหลั่งสารเอนโดรฟินออกมา ซึ่งส่งผลให้เกิดความรู้สึกสดชื่น อึดเิบและสุขสบาย^{20,21}

บทสรุป

จากผลการศึกษาสะท้อนให้เห็นการปฏิบัติด้านจิตวิญญาณของพระภิกษุอาพาธ ประกอบด้วย 2 แก่นสาระ คือ 1) การปฏิบัติตามหลักคำสอนของศาสนา ได้แก่ ความเชื่อในกฎไตรลักษณ์ กฎแห่งกรรม และการมีสติระลึกรู้อยู่กับปัจจุบัน และ 2) การปฏิบัติตามมรรควิถีแห่งพุทธ เป็นต้นว่า การทำสมาธิ การทำกรรมฐาน และการสวดมนต์ไหว้พระ ผลที่เกิดจากการปฏิบัติด้านจิตวิญญาณสะท้อนให้เห็นทั้งหมด 4 แก่นสาระ คือ 1) เกิดปัญญา 2) เกิดพลัง 3) เกิดความสงบ และ 4) เกิดความสุข ผลที่เกิดดังกล่าวส่งผลต่อกระบวนการฟื้นฟูจากการเจ็บอาพาธของพระภิกษุ กล่าวคือ การปฏิบัติด้านจิตวิญญาณจนกระทั่งจิตเกิดความสุข สงบ กระทั่งเกิดปัญญาในการพิจารณาและบังเกิดการยอมรับอย่างแท้จริงว่า เกิด แก่ เจ็บ ตาย ล้วนเป็นสังขารแห่งชีวิต เมื่อยอมรับได้ เช่นนั้น ยังผลให้ความทุกข์จากการเจ็บอาพาธ หรือแม้แต่ความเครียดวิตกกังวลจากการเจ็บอาพาธบรรเทาเบาบางลง กล่าวอีกนัยหนึ่ง คือ เมื่อจิตสงบกายย่อมสงบตามมา ทั้งนี้ เนื่องจากร่ายกายอยู่ภายใต้การบงการของจิต จิตที่กังวลทรมานทรมายต่อความเจ็บอาพาธ ย่อมส่งผลต่อกายที่เจ็บอาพาธอยู่ นอกจากนี้ การปฏิบัติด้านจิตวิญญาณจนกระทั่งเกิดพลัง พลังที่บังเกิดขึ้น นอกจากจะช่วยให้เผชิญ และก้าวข้ามความเจ็บอาพาธที่เกิดขึ้นแล้ว พลังที่ว้ามน้ำใจก่อให้เกิดความหวังในการมีชีวิตดำรงอยู่ต่อไป

ข้อเสนอแนะ

จากข้อค้นพบผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะดังต่อไปนี้

1. ด้านปฏิบัติการพยาบาล ควรมีการประยุกต์ข้อค้นพบจากการวิจัยลงสู่การจัดกิจกรรมการพยาบาลเพื่อส่งเสริมการปฏิบัติด้านจิตวิญญาณในพระภิกษุอาพาธ
2. ด้านการศึกษา ควรบูรณาการข้อค้นพบจากการวิจัยเข้าสู่เนื้อหาเกี่ยวกับแนวคิดด้านจิตวิญญาณ โดยเฉพาะอย่างยิ่งจิตวิญญาณเชิงพุทธ อันจะช่วยให้เกิดความเข้าใจแนวคิดด้านจิตวิญญาณตามโลกทัศน์ของตะวันออกได้แจ่มชัดยิ่งขึ้น

3. ด้านบริหาร ควรมีการส่งเสริม สนับสนุน การดูแลในมิติจิตวิญญาณ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การจัดรูปแบบการพยาบาลเพื่อส่งเสริมการปฏิบัติด้านจิตวิญญาณในพระภิกษุอาพาธ โดยกำหนดเป็นนโยบายและกำหนดเป็นสมรรถนะเฉพาะสำหรับพยาบาลผู้ดูแลพระภิกษุอาพาธ

4. ด้านการวิจัย ควรมีการนำผลการวิจัย มาใช้ในการวิจัยต่อยอดเพื่อขยายขอบเขตองค์ความรู้เกี่ยวกับมิติจิตวิญญาณของพระภิกษุอาพาธ เพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจอย่างลุ่มลึก เช่น การวิจัยในพระภิกษุอาพาธเฉพาะกลุ่มโรค พระภิกษุอาพาธระยะวิกฤต เป็นต้น

เอกสารอ้างอิง

1. Dossey MB, Guzzetta CE. Holistic Nursing Practice. In : Dossey MB, Kegan L, Guzzetta CE, Kolkmeier LG, eds. Holistic Nursing : A handbook for Practice. 3rd ed. Gaithersburg : Aspen ; 2003 .p 5-24.
2. Stool RI. The essence of spirituality. In : Carson VB, editor. Spiritual dimensions of nursing practice. Philadelphia: W.B.Saunders; 1989 .p 4-23.
3. พัทธนี สมกำลัง และคณะ. การพยาบาลมิติจิตวิญญาณ: การเผชิญความตายอย่างผาสุกของผู้ป่วยระยะสุดท้าย. วารสารพยาบาลศาสตร์และสุขภาพ 2556; 36(2): 140-9.
4. บำเพ็ญจิต แสงชาติ มัลลิกา ทัดมาลา ศุภราภรณ์ พรหมลักษ์โณ. การพัฒนาศักยภาพพยาบาลในการดูแลผู้ป่วยระยะสุดท้าย. วารสารพยาบาลศาสตร์และสุขภาพ 2556; 36(1): 54-66.
5. เรวดีพนธ์ เอกวุฒิวงศา. บำเพ็ญจิต แสงชาติ. จิตวิญญาณของพระภิกษุอาพาธ. วารสารพยาบาลศาสตร์และสุขภาพ 2555; 35 (2): 100 - 110.
6. อวยพร ตันมุขยกุล. การตอบสนองความต้องการด้านจิตวิญญาณโดยใช้กระบวนการพยาบาล. ใน : อรุณพันธ์ วีระฉัตร (บรรณาธิการ). การพยาบาล

- ในมิติจิตวิญญาณ. กรุงเทพฯ : เรือนแก้วการพิมพ์; 2533. หน้า 36-47.
7. โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์. จิตวิญญาณกับสุขภาพ. ใน: โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์, นงลักษณ์ ตรงศีลสัตย์, พจน์ กริชไกรวรรณ (บรรณาธิการ). มิติสุขภาพ: กระบวนทัศน์ใหม่เพื่อสร้างสังคมแห่งสุขภาวะ. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข; 2547. หน้า 46-69.
 8. เพ็ญนภา บุบผา บำเพ็ญจิต แสงชาติ. การดูแลด้านจิตวิญญาณของผู้ป่วยในภาวะวิกฤตตามการรับรู้ของพยาบาลและผู้ป่วย. วารสารพยาบาลศาสตร์และสุขภาพ 2555 ; 35(3): 62 – 71.
 9. Como JM. Spiritual Practice: A literature review related to spiritual health outcomes. *Holist Nurs Pract.* 2007; 21(5) : 224-236.
 10. พชนี สมกำลัง ดัชนี สุวรรณคม. ปฏิบัติการพยาบาลเพื่อความผาสุกทางจิตวิญญาณในผู้ป่วยระยะสุดท้าย. *วารสารพยาบาลศาสตร์และสุขภาพ* 2552; 32(2): 98-110.
 11. Casarz RL, Engebrestson JC, Ostwald SK. Spiritual practice in self – management of diabetes in African Americans. *Holistic Nurs Pract.* 2010; 24(4); 227-237.
 12. Tongprateep T. The essential elements of spirituality among rural Thai elders. *J. Adv Nurs.* 2000; 31: 197-203.
 13. Sharpnack PA, Griffin MT, Benders AM, Fitzpatrick JJ. Spiritual and alternative healthcare Practices of the Amish. *Holist Nurs Pract.* 2010; 24: 64-72.
 14. Diekelmann NL. Learning – as – testing : A Heideggerian hermeneutic analyses of students and teachers in nursing. *Adv Nurs Sci.* 1992; 14: 72-83.
 15. Lincoln YS, Guba EG. *Naturalistic inquiry.* Newburg Park: Sage; 1985.
 16. พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประชาชน. พิมพ์ครั้งที่ 10. กรุงเทพฯ: สหธรรมมิก; 2545.
 17. พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต). พุทธธรรม(ฉบับเดิม). พิมพ์ครั้งที่ 10. กรุงเทพฯ: ธรรมสภา; 2544.
 18. Cohen – katz J, Wiley S, Capuano T, Baker DM, Deitrick L, Shapiro S. The effects of mindfulness – based stress reduction on nurse stress and burn-out: A qualitative and quantitative study, Part III. *Holist Nurs Pract.* 2005; 19: 78-86.
 19. วิริยาชินวรโรณ, วาริญาภวภูตานนท์ ณมหาสารคาม, พระมหาสมศักดิ์ จันทลีโล, สุภัทร ปัญญาทีป, บุรณ์ เกตุทัตสา. สมาธิในพระไตรปิฎก: วิวัฒนาการการตีความคำสอนเรื่องสมาธิในพระพุทธานุศาสนายฝ่ายเถรวาทในประเทศไทย. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย; 2548.
 20. พินิจ รัตนกุล. ปาฏิหาริย์ของกรรมฐาน. นนทบุรี : เพชรรุ่งการพิมพ์ ; 2548.
 21. ประเวศ วะสี. จิตวิญญาณ. ใน : ประเวศ วะสี (บรรณาธิการ). ธรรมชาติของสรรพสิ่ง: การเข้าถึงความจริงทั้งหมด. กรุงเทพฯ : ร่วมด้วยช่วยกัน; 2547: 57-62.